

જીવહાર

(૧)

ચિદાનંદ ભગવાનની સ્તુતિ (દોહરા)

શોભિત નિજ અનુભૂતિ જુત ચિદાનંદ ભગવાન ।

સાર પદારથ આત્મા, સકલ પદારથ જાન ॥૧॥

શબ્દાર્થ :-નિજ અનુભૂતિ = પોતાના આત્માનું સ્વસંવેદન જ્ઞાન. ચિદાનંદ (ચિત્+આનંદ)=જેને આત્મિક આનંદ હોય.

અર્થ :-તે ચિદાનંદ પ્રભુ પોતાના સ્વાનુભવથી સુશોભિત છે. સર્વ પદાર્થોમાં સારભૂત આત્મપદાર્થ છે અને સર્વ પદાર્થોનો જ્ઞાતા છે. ૧.

સિદ્ધ ભગવાનની સ્તુતિ, જેમાં આત્માનું વર્ણન છે.

સિદ્ધ ભગવાનની સ્તુતિ, જેમાં આત્માનું વર્ણન છે.
(સવૈયા તેવીસા) ચિદાનંદ.

જો અપની દુતિ આપ વિરાજત,

હે પરધાન પદારથ નામી ।

ચેતન અંક સદા નિકલંક,

મહા સુખ સાગરકૌ વિસરામી ॥

૧. નીચે દિપ્પણમાં જે શ્લોક આપવામાં આવ્યા છે તે શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્ય રચિત નાટક સમયસાર કળશના શ્લોક છે. જે શ્લોકોનો પં. બનારસીદાસજીએ પદ્યાનુવાદ કર્યો છે.

નમઃ સમયસારાય સ્વાનુભૂત્યા ચકાસતે ।

ચિત્સ્વભાવાય ભાવાય સર્વભાવાન્તરચ્છિદે ॥૧॥

જીવ અજીવ જિતે જગમૈં,
તિનકૌ ગુન જ્ઞાયક અંતરજામી ।
સો સિવરૂપ બસૈ સિવ થાનક,
તાહિ વિલોકિ નમૈં સિવગામી ॥૨॥

શબ્દાર્થ : :-દ્યુતિ(દ્યુતિ) = જ્યોતિ. વિરાજિત = પ્રકાશિત. પરધાન = પ્રધાન. વિસરામી (વિશ્રામી) = શાન્તરસનો ભોક્તા. શિવગામી = મોક્ષે જનાર સમ્યગ્દષ્ટિ, શ્રાવક, સાધુ, તીર્થંકર આદિ.

અર્થ :-જે પોતાના આત્મજ્ઞાનની જ્યોતિથી પ્રકાશિત છે, સર્વ પદાર્થોમાં મુખ્ય છે, જેમનું ચૈતન્ય-ચિહ્ન છે, જે નિર્વિકાર છે, બહુ મોટા સુખસમુદ્રમાં આનંદ કરે છે, સંસારમાં જેટલા ચેતન-અચેતન પદાર્થ છે તેમના ગુણોના જ્ઞાતા, ઘટઘટને જાણનાર છે તે સિદ્ધભગવાન મોક્ષરૂપ છે, મોક્ષપુરીના નિવાસી છે, તેમને મોક્ષગામી જીવ જ્ઞાનદષ્ટિથી જોઈને નમસ્કાર કરે છે. ૨

જિનવાણીની સ્તુતિ (સવૈયા તેવીસા)

જોગ ધરૈ રહૈ જોગસૌં ભિન્ન,
અનંત ગુનાતમ કેવલજ્ઞાની ।
તાસુ હૈ-દ્રહસૌં નિકસી,
સરિતાસમ હૈ શ્રુત-સિંધુ સમાની ॥
યાતે અનંત નયાતમ લચ્છન,
સત્ય સ્વરૂપ સિધંત બખાની ।
બુદ્ધ લખૈ ન લખૈ દુરબુદ્ધ,
સદા જગમૌંહિ જગૈ જિનવાની ॥૩॥

શબ્દાર્થ :- હૈ-દ્રહસૌં=હૈદયરૂપી સરોવરમાંથી. બુદ્ધ=પવિત્ર, જૈનધર્મના વિદ્વાન.

અનન્તધર્મણસ્તત્ત્વં પશ્યન્તી પ્રત્યગાત્મનઃ ।

અનેકાન્તમયી મૂર્તિર્નિત્યમેવ પ્રકાશતામ્ ॥૨॥

દુરબુદ્ધ=મિથ્યાદૃષ્ટિ, કોરા વ્યાકરણ, કોષ આદિના જ્ઞાતા પરંતુ નયજ્ઞાન રહિત.^૧

અર્થ :-અનંત ગુણોના ધારક કેવળજ્ઞાની ભગવાન જો કે સયોગી^૨ છે તોપણ યોગોથી પૃથક્ છે. તેમના હૃદયરૂપ સરોવરમાંથી નદીરૂપ જિનવાણી નીકળીને શાસ્ત્રરૂપ સમુદ્રમાં પ્રવેશી ગઈ છે, તેથી સિદ્ધાંતમાં એને સત્યસ્વરૂપ અને અનંતનયાત્મક કહેલ છે. એને જૈનધર્મના મર્મી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ઓળખે છે, મૂર્ખ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો સમજતા નથી. આવી જિનવાણી જગતમાં સદા જયવંત હો! ૩.

કવિ વ્યવસ્થા (છન્દ છપ્પા)

हौं निहचै तिहुंकाल, सुद्ध चेतनमय मूर्ति।
पर परनति संजोग, भई जड़ता विसफूरति॥
मोहकर्म पर हेतु पाइ, चेतन पर रच्चइ।
ज्यौं धतूर-रस पान करत, नर बहुविध नच्चइ॥
अब समयसार वरनन करत,
परम सुद्धता होहु मुझ।
अनयास बनारसिदास कहि,
मिटहु सहज भ्रमकी अरुझ॥४॥

શબ્દાર્થ :-પર પરણતિ=પોતાના આત્મા સિવાય અન્ય ચેતન-અચેતન પદાર્થમાં અહંબુદ્ધિ અને રાગ-દ્વેષ. વિસકૂરિત(વિસ્કૂરિત)=જાગ્રત. તિહુંકાળ=ત્રણે કાળ(ભૂત, વર્તમાન, ભવિષ્ય) રચ્યઈ=રાગ કરવો. નચ્યઈ=નાચવું. અનાયાસ=શ્રંથ ભણવા વગેરેનો પ્રયત્ન કર્યા વિના. અરુઝ=ગૂંચવણ.

૧. આવા લોકોને આદિપુરાણમાં અક્ષર-મ્લેચ્છ કહ્યા છે. ૨. તેરમાં ગુણસ્થાનમાં મન, વચન, કાયાના સાત યોગ કહ્યા છે પરંતુ યોગો દ્વારા જ્ઞાનનો અનુભવ કરતા નથી.

परपरिणतिहेतोर्मोहनाम्नोऽनुभावा-

दविरतमनुभाव्यव्याप्तिकल्माषितायाः।

मम परमविशुद्धिः शुद्धचिन्मात्रमूर्ते-

र्भवतु समयसारव्याख्ययैवानुभूतेः ॥३॥

અર્થ :-હું નિશ્ચયથી સદાકાળ શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ છું, પરંતુ પર પરિણતિના સમાગમથી અજ્ઞાનદશા પ્રાપ્ત થઈ છે. મોહકર્મનું પર નિમિત્ત પામીને આત્મા પર પદાર્થોમાં અનુરાગ કરે છે, એથી ધતૂરાનો રસ પીને નાયનાર મનુષ્ય જેવી દશા થઈ રહી છે. પં. બનારસીદાસજી કહે છે કે હવે સમયસારનું વર્ણન કરવાથી મને પરમ વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાવ અને વિના પ્રયત્ને જ મિથ્યાત્વની ગૂંચવણ પોતાની મેળે મટી જાવ. ૪.

શાસ્ત્રનું માહાત્મ્ય (સવૈયા તેવીસા)

નિહચૈમૈં રૂપ એક વિવહારમૈં અનેક,
યાહી નૈ-વિરોધમૈં જગત ભરમાયૌ હૈ।
જગકે વિવાદ નાસિબેકૌં જિન આગમ હૈ,
જામૈં સ્યાદ્વાદનામ લચ્છન સુહાયૌ હૈ॥
દરસનમોહ જાકૌ ગયૌ હૈ સહજરૂપ,
આગમ પ્રમાન તાકે હિરદૈમૈં આયૌ હૈ॥
અનૈસૌં અખંડિત અનૂતન અનંત તેજ,
એસૌ પદ પૂરન તુરંત તિનિ પાયૌ હૈ॥૫॥

શબ્દાર્થ :-નૈ=નય. દરશનમોહ(દર્શનમોહ)=જેના ઉદયમાં જીવ તત્ત્વ-શ્રદ્ધાનથી પડી જાય છે. પદ પૂરન(પૂર્ણપદ)=મોક્ષ

અર્થ :-નિશ્ચયનયમાં પદાર્થ એકરૂપ છે અને વ્યવહારમાં અનેકરૂપ છે. આ નય-વિરોધમાં સંસાર ભૂલી રહ્યો છે, તેથી આ વિવાદને નષ્ટ કરનાર જિનાગમ છે

૧. મહોર-છાપ લાગી છે-સ્યાદ્વાદથી જ ઓળખવામાં આવે છે આ જિનાગમ છે.

उभयनयविरोधध्वंसिनि स्यात्पदांके
जिनवचसि रमन्ते ये स्वयं वान्तमोहाः ।
सपदि समयसारं ते परं ज्योतिरुच्चै-
रनवमनयपक्षाक्षुण्णमीक्षन्त एव ॥४॥

જેમાં સ્યાદ્વાદનું શુભ^૧ ચિહ્ન છે. જે જીવને દર્શનમોહનો ઉદય હોતો નથી તેના હૃદયમાં હોતો નથી તેના હૃદયમાં સહજ સ્વભાવથી આ પ્રામાણિક જિનાગમ પ્રવેશ કરે છે અને તેને તત્કાળ જ નિત્ય, અનાદિ અને અનંત પ્રકાશવાન મોક્ષપદ પ્રાપ્ત થાય છે. ૫.

નિશ્ચયનયની પ્રધાનતા (સવૈયા તેવીસા)

ज्यौं नर कोउ गिरै गिरिसौं तिहि,
सोइ हितू जो गहै दिढ़बाहीं।
त्यौं बुधकौं विवहार भलौ,
तबलौं जबलौं शिव प्रापति नाहीं॥
यद्यपि यौं परवान तथापि,
सधै परमारथ चेतनमाहीं।
जीव अव्यापक है परसौं,
विवहारसौं तौ परकी परछाहीं॥६॥

શબ્દાર્થ :- ગિરિસૌં=પર્વત પરથી. બાહીં=હાથ. બુદ્ધ=જ્ઞાની, પ્રાપતિ=પ્રાપ્તિ.

અર્થ :-જેમ કોઈ મનુષ્ય પહાડ ઉપરથી લપસી જાય અને કોઈ હિતકારી બનીને તેનો હાથ મજબૂતાઈથી પકડી લે તેવી જ રીતે જ્ઞાનીઓને જ્યાં સુધી મોક્ષ પ્રાપ્ત થયો નથી ત્યાં સુધી વ્યવહારનું અવલંબન છે, જો કે આ વાત સાચી છે તોપણ નિશ્ચયનય ચૈતન્યને સિદ્ધ કરે છે તથા જીવને પરથી ભિન્ન દર્શાવે છે અને વ્યવહારનય તો જીવને પરને આશ્રિત કરે છે.

ભાવાર્થ :-જો કે ચોથા ગુણસ્થાનથી ચૌદમા ગુણસ્થાન સુધી વ્યવહાર હોય છે, પરંતુ ઉપાદેય તો નિશ્ચયનય જ છે, કારણ કે તેનાથી પદાર્થનું અસલી સ્વરૂપ જાણવામાં

व्यवहरणनयः स्याद्यद्यपि प्राक्पदव्या-

मिह निहितपदानां हन्त हस्तावलम्बः ।

तदपि परममर्थं चिद्धमत्कारमात्रं

परविरहितमन्तः पश्यतां नैष किञ्चित् ॥५॥

આવે છે અને વ્યવહારનય અભૂતાર્થ હોવાથી પરમાર્થ પ્રયોજનભૂત નથી. ૬.

સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ (સવૈયા એકત્રીસા)

શુદ્ધનય નિહચૈ અકેલો આપુ ચિદાનંદ,
અપનૈહી ગુણ પરજાયકૌં ગહતુ હૈ ।
પૂરન વિગ્યાનઘન સો હૈ વિવહારમાંહિ,
નવ તત્ત્વરૂપી પંચ દર્વ મૈં રહતુ હૈ ॥
પંચ દર્વ નવ તત્ત્વ ન્યારે જીવ ન્યારૌ લખૈ,
સમ્યકદરસ યહૈ ઓર ન ગહતુ હૈ ।
સમ્યકદરસ જોઈ આતમ સરૂપ સોઈ,
મેરે ઘટ પ્રગટો બનારસી કહતુ હૈ ॥૭॥

શબ્દાર્થ :- ^૧લખૈ=શ્રદ્ધા કરે. ઘટ=હૃદય. ગહતુ હૈ=ધારણ કરે છે.

અર્થ :-શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી ચિદાનંદ એકલો જ છે અને પોતાના ગુણ-પર્યાયોમાં પરિણમન કરે છે. તે પૂર્ણજ્ઞાનનો પિંડ ^૨પાંચ દ્રવ્ય, નવ તત્ત્વમાં રહ્યો છે એમ વ્યવહારથી કહેવાય છે. પાંચ દ્રવ્ય અને નવ તત્ત્વોથી ચેતયિતા ચેતન નિરાળો છે, એવું શ્રદ્ધાન કરવું અને એના સિવાય બીજી રીતે શ્રદ્ધાન ન કરવું તે સમ્યગ્દર્શન છે અને સમ્યગ્દર્શન જ આત્માનું સ્વરૂપ છે. પં. બનારસીદાસજી કહે છે કે તે સમ્યગ્દર્શન

૧. લખન, દર્શન, અવલોકન આદિ શબ્દોનો અર્થ જૈનાગમમાં ક્યાંક તો 'જોવું' થાય છે જે દર્શનાવરણી કર્મના ક્ષયોપશમની અપેક્ષા રાખે છે અને ક્યાંક આ શબ્દોનો અર્થ 'શ્રદ્ધાન કરવું' લેવામાં આવે છે જે દર્શનમોહના અનુદયની અપેક્ષાએ છે, અહીં દર્શનમોહના અનુદયનું જ પ્રયોજન છે.
૨. જૈનાગમમાં છ દ્રવ્ય કહ્યાં છે, પણ અહીં કાળ દ્રવ્યને ગૌણ કરીને પંચાસ્તિકાયને જ દ્રવ્ય કહેલ છે.

एकत्वे नियतस्य शुद्धनयतो व्याप्तुर्यदस्यात्मनः

पूर्णज्ञानघनस्य दर्शनमिह द्रव्यान्तरेभ्यः पृथक् ।

सम्यग्दर्शनमेतदेव नियमादात्मा च तावानयम्

तन्मुक्त्वा नवतत्त्वसन्ततिमिमामात्मायमेकोऽस्तु नः ॥६॥

अर्थात् आत्मानुं स्वरूप भारा हृदयमां प्रगट थाव. ७.

जुवनी दशा पर अग्निनुं दृष्टांत (सवैया अेकत्रीसा)

जैसैं तृण काठ बांस आरने इत्यादि और,
ईधन अनेक विधि पावकमें दहिये ।
आकृति विलोकित कहावै आग नानारूप,
दीसै एक दाहक सुभाव जब गहिये ॥
तैसैं नव तत्त्वमें भयौ है बहु भेषी जीव,
सुद्धरूप मिश्रित असुद्ध रूप कहिये ।
जाही छिन चेतना सकतिकौ विचार किजै,
ताही छिन अलख अभेदरूप लहिये ॥८॥

शब्दार्थ :- आरने=जंगलना. दाहक=भाणनार. अलख=अज्ञपी. अभेद=भेदव्यवहारथी रक्षित.

अर्थ :-जेवी रीते घास, लाकडा, वांस अथवा जंगलना अनेक ईधन आदि अग्निमां बणे छे, तेमना आकार उपर ध्यान देवाथी अग्नि अनेकरूप देभाय छे, परंतु जो मात्र दाहक स्वभाव उपर दृष्टि मूकवामां आवे तो सर्व अग्नि अेकरूप ज छे, तेवी ज रीते जुव (व्यवहारनयथी) नव तत्वोमां शुद्ध, अशुद्ध, मिश्र आदि अनेकरूप थई रह्यो छे, परंतु जरारे तेनी चैतन्यशक्ति पर विचार करवामां आवे छे त्यारे ते (शुद्धनयथी) अज्ञपी अने अभेदरूप ग्रहण थाय छे. ८.

जुवनी दशा पर सोनानुं दृष्टांत (सवैया अेकत्रीसा)

जैसैं बनवारीमें कुघातके मिलाप हेम,
नानाभांति भयौ पै तथापि एक नाम है ।

अतः शुद्धनयायत्तं प्रत्यग्योतिश्चकास्ति तत् ।

नवतत्त्वगतत्वेऽपि यदेकत्वं न मुंचति ॥७॥

કસિકૈં કસૌટી લીકુ નિરખૈ સરાફ તાહિ,
બાનકે પ્રવાન કરિ લેતુ દેતુ દામ હૈ ॥
તૈસૈં હી અનાદિ પુદ્ગલસૌ સંજોગી જીવ,
નવ તત્ત્વરૂપમૈં અરૂપી મહા ધામ હૈ ।
દીસૈં ઉનમાનસૌં ઉદોતવાન ઠૌર ઠૌર,
દૂસરૌ ન ઔર ઈક આત્મા હી રામ હૈ ॥૧॥

શબ્દાર્થ :-બનવારી=કુલડી. લીકુ=રેખા. નિરખ=જુએ છે. બાન=ચમક. પ્રવાન=અનુસાર, પ્રમાણે ઉનમાન(અનુમાન)=સાધનામાં સાધના જ્ઞાનને અનુમાન કહે છે, જેમ કે ધૂમાડાને જોઈને અગ્નિનું જ્ઞાન કરવું તે.

અર્થ :-જેમ સોનું કુધાતુના સંયોગથી અગ્નિના તાપમાં અનેકરૂપ થાય છે, પરંતુ તોપણ તેનું નામ એક સોનું જ રહે છે તથા શરાફ કસૌટી ઉપર કસીને તેની રેખા જુએ છે અને તેની ચમક પ્રમાણે કિંમત દે-લે છે; તેવી જ રીતે અરૂપી મહા દીપ્તિવાળો જીવ અનાદિકાળથી પુદ્ગલના સમાગમમાં નવ તત્ત્વરૂપ દેખાય છે, પરંતુ અનુમાન પ્રમાણથી સર્વ અવસ્થાઓમાં જ્ઞાનસ્વરૂપ એક આત્મરામ સિવાય બીજું કંઈ નથી.

ભાવાર્થ :-જ્યારે આત્મા અશુભભાવમાં વર્તે છે ત્યારે પાપતત્ત્વરૂપ હોય છે, જ્યારે શુભભાવમાં વર્તે છે ત્યારે પુણ્યતત્ત્વરૂપ હોય છે અને જ્યારે શમ, દમ, સંયમભાવનામાં વર્તે છે ત્યારે સંવરરૂપ હોય છે, એવી જ રીતે ભાવાસ્રવ, ભાવબંધ આદિમાં વર્તતો તે આસ્રવ-બંધાદિરૂપ હોય છે તથા જ્યારે શરીરાદિ જડ પદાર્થોમાં અહંબુદ્ધિ કરે છે ત્યારે જડસ્વરૂપ હોય છે પરંતુ વાસ્તવમાં આ સર્વ અવસ્થાઓમાં તે શુદ્ધ સુવર્ણ સમાન નિર્વિકાર છે. ૯.

ચિરમિતિ નવતત્ત્વચ્છન્નમુન્નીયમાનં
કનકમિવ નિમગ્નં વર્ણમાલાકલાપે ।
અથ સતતવિવિક્તં દૃશ્યતામેકરૂપં
પ્રતિપદમિદમાત્મજ્યોતિરુદ્યોતમાનમ્ ॥૮॥

अनुभवनी दशामां सूर्यनुं दृष्टांत (सवैया अेकत्रीसा)

जैसैं रवि-मंडलके उदै महि-मंडलमें,
आतप अटल तम पटल विलातु है।
तैसैं परमात्माकौ अनुभौ रहत जौलौं,
तौलौं कहूं दुविधा न कहूं पच्छपातु है॥
नयकौ न लेस परवानकौ न परवेस,
निच्छेपके वंसकौ विधुंस होत जातु है।
जे जे वस्तु साधक हैं तेऊं तहां बाधक हैं,
बाकी राग दोषकी दसाकी कौन बातु है॥१०॥

शब्दार्थ :- भडि-मंडल=पृथ्वीतण. विलातु डै=नाश पाभी जाय छे. परवान=प्रमाण.
वंसको=समुदायनुं. परवेस (प्रवेश)=पडोंय.

अर्थ :-जेवी रीते सूर्यना उदयमां पृथ्वी उपर तउको इलाई जाय छे अने अंधकारनो नाश थई जाय छे, तेवी ज रीते जयां सुधी आत्मानो अनुभव रडे छे त्यांसुधी कोई विकल्प अथवा नय आदिनो पक्ष रडेतो नथी. त्यां नय-विचारनो लेश पण नथी, प्रमाणांनी पडोंय नथी अने निक्षेपोनो समुदाय नष्ट थई जाय छे. पडेलानी दशामां जे जे वातो सडायक डती ते ज अनुभवनी दशामां बाधक थाय छे अने राग-द्वेष तो बाधक छे ज.

भावार्थ :-नय तो वस्तुनो गुण सिद्ध करे छे अने अनुभव सिद्ध वस्तुनो डोय छे, तेथी अनुभवमां नयनुं काम नथी; प्रत्यक्ष-परोक्ष आदि प्रमाण असिद्ध वस्तुने सिद्ध करे छे त्यां अनुभवमां वस्तु सिद्ध ज छे माटे प्रमाण पण अनावश्यक छे, निक्षेपथी वस्तुनी स्थिति समजवामां आवे छे त्यां अनुभवमां शुद्ध आत्म-पदार्थनुं भान रडे छे माटे निक्षेप

उदयति न नयश्रीरस्तमेति प्रमाणं

क्वचिदपि च न विद्मो याति निक्षेपचक्रम् ।

किमपरमभिदध्मो धाम्नि सर्वकषेऽस्मिन्-

अनुभवमुपयाते भाति न द्वैतमेव ॥१॥

પણ નિષ્પ્રયોજન છે, એટલું જ નહિ આ ત્રણે અનુભવની દશામાં બાધા કરે છે. પરંતુ તેમને હાનિ કરનાર સમજીને પ્રથમ અવસ્થામાં છોડવાનો ઉપદેશ નથી. કેમકે એમના વિના પદાર્થનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. આ નય આદિ સાધક છે અને અનુભવ સાધ્ય છે, જેમ દંડ, ચક્ર આદિ સાધનો વિના ઘડાની ઉત્પત્તિ નથી થતી. પરંતુ જેવી રીતે ઘટ પદાર્થ સિદ્ધ થયા પછી દંડ, ચક્ર આદિ વિડંબનારૂપ જ થાય છે તેવી જ રીતે અનુભવ પ્રાપ્ત થયા પછી નય-નિક્ષેપ આદિના વિકલ્પ હાનિકારક છે. ૧૦.

શુદ્ધનયની અપેક્ષાએ જીવનું સ્વરૂપ (અડિલ્લ)

આદિ અંત પૂરન-સુભાવ-સંયુક્ત હૈ ।

પર-સરૂપ-પરજોગ-કલ્પનામુક્ત હૈ ॥

સદા એકરસ પ્રગટ કહી હૈ જૈનમૈં ।

સુદ્ધનયાતમ વસ્તુ વિરાજૈ બેનમૈં ॥૧૧॥

શબ્દાર્થ :- આદિ અંત=સદૈવ. જોગ=સંયોગ. કલ્પનામુક્ત=કલ્પનાથી રહિત.

અર્થ :-જીવ, આદિ અવસ્થા નિગોદથી માંડીને અંત અવસ્થા સિદ્ધપર્યાય સુધી પોતાના પરિપૂર્ણ સ્વભાવથી સંયુક્ત છે, પરંતુ તેની કલ્પનાથી રહિત છે, સદૈવ એક ચૈતન્યરસથી સંપન્ન છે એમ શુદ્ધનયની અપેક્ષાએ જિનવાણીમાં કહ્યું છે. ૧૧.

હિતોપદેશ. (૩૧ માત્રા)

સદ્ગુરુ કહૈ ભવ્યજીવનિસૌં,

તોરહુ તુરિત મોહકી જેલ ।

(ઉપજાતિ)

આત્મસ્વભાવં પરભાવભિન્નમાપૂર્ણમાદ્યન્તવિમુક્તમેકમ્ ।

વિલીનસંકલ્પવિકલ્પજાલં પ્રકાશયન્ શુદ્ધનયોઽભ્યુદેતિ ॥૧૦॥

(માલિની)

ન હિ વિદધતિ બદ્ધસ્પૃષ્ટભાવાદયોઽમી

સ્ફુટમુપરિ તરન્તોઽપ્યેત્ય યત્ર પ્રતિષ્ઠામ્ ।

અનુભવતુ તમેવ ઘોતમાનં સમન્તાત્

જગદપગતમોહીભૂય સમ્યક્સ્વભાવમ્ ॥૧૧॥

समकितरुप गहौ अपनों गुन,
करहु सुद्ध अनुभवकौ खेल ॥
पुद्गलपिंड भाव रागादिक,
इनसौं नहीं तुम्हारौ मेल ।
ए जड़ प्रगट गुपत तुम चेतन,
जैसैं भिन्न तोय अरू तेल ॥१२॥

शब्दार्थ :- तोरडु=तोडी नाभो. गडौ=ग्रहण करो. गुपत(गुप्त)=अरूपी. तोय=पाणी.

अर्थ :- त्वय्य जिवोने श्रीगुरु उपदेश करे छे के शीघ्र मोडनुं बंधन तोडी नाभो, पोतानो सम्यक्त्व गुण ग्रहण करो अने शुद्ध अनुभवमां मस्त थई जव. पुद्गल द्रव्य अने रागादिक भावो साथे तमारे कोई संबंध नथी. ओ स्पष्ट अचेतन छे अने तमे अरूपी चैतन्य छे तथा पाणीथी भिन्न तेलनी पेठे तेमनाथी जुद्ध छे. १२.

सम्यग्दृष्टिना विलासनं वर्णन (सवेया अेकश्रीसा)

कोऊ बुद्धिवंत नर निरखे सरीर-घर,
भेदज्ञानदृष्टिसौं विचारै वस्तु-वासतौ ।
अतीत अनागत वरतमान मोहरस,
भीग्यौ चिदानंद लखै बंधमें विलासतौ ॥
बंधकौ विदारि महा मोहकौ सुभाउ डारि,
आतमाकौ ध्यान करै देखै परगासतौ ।

भूतं भान्तमभूतमेव रभसान्निर्भिय बन्धं सुधी-

र्यद्यन्तः किल कोऽप्यहो कलयति व्याहृत्य मोहं हठात् ।

आत्मात्मानुभवैकगम्यमहिमा व्यक्तोऽयमास्ते ध्रुवं

नित्यं कर्मकलंकपंकविकलो देवः स्वयं शाश्वतः ॥१२॥

करम-कलंक-पंकरहित प्रगटरूप,
अचल अबाधित विलोकै देव सासतौ ॥१३॥

शब्दार्थ : विदारि=नष्ट करीने. पंक=क्रीयड. भेदज्ञान=आत्माने शरीर आदिथी भिन्न
जाणवो.

अर्थ :-कोई विद्वान मनुष्य शरीररूपी घरने जुअे अने भेदज्ञाननी दृष्टिथी
शरीररूपी घरमां रडेनार आत्मवस्तुनो विचार करे तो पडेलां भूत, वर्तमान, भविष्य
अे त्रणे काणे मोडथी रंजित अने कर्मबंधमां डीडा करता आत्मानो निश्चय करे, त्यार
पछी मोडना बंधननो नाश करे अने मोडी स्वभाव छोडीने आत्मध्यानमां अनुभवनो
प्रकाश करे, तथा कर्मकलंकना काढवथी रडित अयण, अबाधित, शाश्वत पोताना
आत्मदेवने प्रत्यक्ष देखे. १३.

गुण-गुणी अभेद छे, अे विचारवानो उपदेश करे छे. (सवेया तेवीसा)

सुद्धनयातम आत्मकी,
अनुभूति विज्ञान-विभूति है सोई ।
वस्तुविचारत एक पदारथ,
नामके भेद कहावत दोई ॥
यौं सरवंग सदा लखि आपुहि,
आत्म-ध्यान करे जब कोई ।
मेदि असुद्ध विभावदसा तब,
सुद्ध सरूपकी प्रापति होई ॥१४॥

शब्दार्थ :- विभाव=परवस्तुना संयोगथी जे विकार थाय ते. विभूति=संपत्ति.

अर्थ :-शुद्धनयना विषयभूत आत्मानो अनुभव जे ज्ञानसंपदा छे, आत्मा

आत्मानुभूतिरिति शुद्धनयात्मिका या
ज्ञानानुभूतिरियमेव किलेति बुद्धवा ।
आत्मानमात्मनि निवेश्य सुनिष्कम्प-
मेकोऽस्ति नित्यमवबोधघनः समन्तात् ॥१३॥

અને જ્ઞાનમાં નામભેદ છે, વસ્તુભેદ નથી, આત્મા ગુણી છે, જ્ઞાન ગુણ છે, તેથી ગુણી અને ગુણને ઓળખીને જ્યારે કોઈ આત્મધ્યાન કરે છે ત્યારે રાગાદિ અશુદ્ધ અવસ્થા નાશ પામીને શુદ્ધ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—આત્મા ગુણી છે અને જ્ઞાન તેનો ગુણ છે, એમનામાં વસ્તુભેદ નથી. જેમ અગ્નિનો ગુણ ઉષ્ણતા છે, જો કોઈ અગ્નિ અને ઉષ્ણતાને ભિન્ન પાડવા ઇચ્છે તો તે ભિન્ન થઈ શકતા નથી, તેવી જ રીતે જ્ઞાન અને આત્માનો સહભાવી સંબંધ છે પણ નામભેદ જરૂર છે કે આ ગુણી છે અને આ તેનો ગુણ છે. ૧૪.

જ્ઞાનીઓનું ચિંતન (સવૈયા એકત્રીસા)

અપનેંહી ગુન પરજાયસૌં પ્રવાહરૂપ,
 પરિનયૌ તિહૂં કાલ અપને અધારસૌં ।
 અન્તર-બાહર-પરકાસવાન એકરસ,
 ખિન્નતા ન ગૃહે ભિન્ન રહે ભૌ-વિકારસૌં ॥
 ચેતનાકે રસ સરવંગ ભરિ રહ્યૌ જીવ,
 જૈસે લૌન-કાંકર ભર્યૌ હે રસ ખારસૌં ।
 પૂરન-સુરૂપ અતિ ઉજ્જલ વિગ્યાનઘન,
 મોકૌં હોહુ પ્રગટ વિસેસ નિરવારસૌં ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ :—ભિન્નતા=ન્યૂનતા. ભૌ(ભવ)=સંસાર. લૌન કાંકર=મીઠાની કણી. નિરવારસૌં=ક્ષયથી.

અર્થ :—જીવ પદાર્થ સદૈવ પોતાના જ આધારે રહે છે અને પોતાના જ ધારા-પ્રવાહ ગુણ-પર્યાયોમાં પરિણમન કરે છે, બાહ્ય અને અભ્યંતર એકરસખો પ્રકાશિત રહે છે, કદી ઘટતો નથી, તે સંસારના વિકારોથી ભિન્ન છે, તેમાં ચૈતન્યરસ એવો ઠાંસોઠાંસ

અખણ્ડિતમનાકુલં જ્વલદનન્તમન્તર્વહિ-
 મર્હઃ પરમમસ્તુ નઃ સહજમુદ્ધિલાસં સદા ।
 ચિદુચ્છલનનિર્ભરં સકલકાલમાલમ્બતે
 યદેકરસમુલ્લસલ્લવણખિલ્યલીલાયિતમ્ ॥૧૪॥

ભયો છે જેવી રીતે મીઠાની ગાંગડી ખારાશથી ભરપૂર હોય છે. આવો પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ, અત્યંત નિર્વિકાર, વિજ્ઞાનઘન આત્મા મોહના અત્યંત ક્ષયથી મને પ્રગટ થાવ. ૧૫.

સાધ્ય-સાધકનું સ્વરૂપ અથવા દ્રવ્ય અને ગુણ-પર્યાયોની અભેદ વિવક્ષા. (કવિત્ત)

જંહ ધ્રુવધર્મ કર્મછય લચ્છન,
સિદ્ધિ સમાધિ સાધિપદ સોઈ ।
સુદ્ધપયોગ જોગ મહિમંડિત
સાધક તાહિ કહે સબ કોઈ ॥
યૌં પરતચ્છ પરોચ્છ રૂપસૌં,
સાધક સાધિ અવસ્થા દોઈ ।
દુહુકૌ એક ગ્યાન સંચય કરિ
સેવૈ સિવવંછક થિર હોઈ ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ :- ધ્રુવધર્મ=અવિનાશી સ્વભાવ. સાધ્ય=જે ઈષ્ટ, અબાધિત અને અસિદ્ધિ હોય. સુદ્ધપયોગ=વતરાગ પરિણતિ. સિવવંછક=મોક્ષનો અભિલાષી. થિર=સ્થિર.

અર્થ :-સર્વ કર્મ-સમૂહથી રહિત અને અવિનાશી સ્વભાવ સહિત સિદ્ધપદ સાધ્ય છે અને મન, વચન, કાયાના યોગો સહિત શુદ્ધોપયોગરૂપ અવસ્થા સાધક છે. તેમાં એક પ્રત્યક્ષ અને એક પરોક્ષ છે, આ બંને અવસ્થાઓ એક જીવની છે, એમ જે ગ્રહણ કરે છે તે જ મોક્ષનો અભિલાષી સ્થિર-ચિત્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :-સિદ્ધ અવસ્થા સાધ્ય છે અને અરહંત, સાધુ, શ્રાવક, સમ્યક્ત્વી આદિ અવસ્થાઓ^૧ સાધક છે, એમાં પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષનો ભેદ છે. આ બધી અવસ્થાઓ એક જીવની છે એમ જાણનાર જ સમ્યગ્દષ્ટિ હોય છે. ૧૬.

૧. પૂર્વ અવસ્થા સાધક અને ઉત્તર અવસ્થા સાધ્ય હોય છે.

एष ज्ञानघनो नित्यमात्मा सिद्धिमभीप्सुभिः ।
साध्यसाधकभावेन द्विधैकः समुपास्यताम् ॥१५॥

द्रव्य अने गुण-पर्यायोनी भेद-विवक्षा (ऽपित)

दरसन-ग्यान-चरन त्रिगुणागम,
समलरूप कहिये विवहार।
निहचै-दृष्टि एकरस चेतन,
भेदरहित अविचल अविकार।
सम्यकदसा प्रमान उभै नय,
निर्मल समल एक ही बार।
यौं समकाल जीव की परिनति,
कहैं जिनेंद गहै गनधार॥१७॥

शब्दार्थ :- समल=अही समल शब्दथी असत्यार्थ, अभूतार्थनुं प्रयोजन छे. निर्मल=आ शब्दथी अही सत्यार्थ, भूतार्थनुं प्रयोजन छे. उभै नय=अन्ने नय (निश्चयनय अने व्यवहारनय). गनधार=गणधर (समवसरणना प्रधान आचार्य).

अर्थ :-व्यवहारनयथी आत्मा दर्शन, ज्ञान, चारित्र-अे त्रण गुणरूप छे, आ व्यवहारनय निश्चयनयनी अपेक्षाअे अभूतार्थ छे, निश्चयनयथी आत्मा अेक चैतन्यरससंपन्न, अभेद, नित्य अने निर्विकार छे. आ अन्ने निश्चय अने व्यवहारनय सम्यग्दृष्टिने अेक ज काणमां प्रमाण छे, अेवी अेक ज समयमां जवनी निर्मल अने समण परिणति जिनराजे कही छे अने गणधरस्वामीअे धारण करी छे. १७.

व्यवहारनयथी शुद्धनुं स्वरूप (दोहरा)

एकरूप आत्म दरब, ग्यान चरन दृग तीन।
भेदभाव परिनामसौं, विवहारै सु मलीन॥१८॥

दर्शनज्ञानचारित्रैस्त्रित्वादेकत्वतः स्वयम् ।

मेचकोऽमेचकश्चापि सममात्मा प्रमाणतः ॥१६॥

दर्शनज्ञानचारित्रैस्त्रिभिः परिणतत्वतः ।

एकोऽपि त्रिस्वभावत्वाद्भवहारेण मेचकः ॥१७॥

અર્થ :-આત્મદ્રવ્ય એકરૂપ છે, તેને દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર-ત્રણ ભેદરૂપ કહેવું તે વ્યવહાર^૧નય છે-અસત્યાર્થ છે. ૧૮.

નિશ્ચયનયથી જીવનું સ્વરૂપ (દોહરા)

જદપિ સમલ વિવહારસૌં, પર્યયસક્તિ અનેક।
તદપિ નિયત-નય દેખિયે, સુદ્ધ નિરંજન એક॥૧૯॥

શબ્દાર્થ :- નિયત=નિશ્ચય. નિરંજન=કર્મભળ રહિત.

અર્થ :-જો કે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ આત્મા અનેક ગુણ અને પર્યાયવાળો છે તો પણ નિશ્ચયનયથી જોવામાં આવે તો એક, શુદ્ધ નિરંજન જ છે. ૧૯.

શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવનું સ્વરૂપ (દોહરા)

એક દેખિયે જાનિયે, રમિ રહિયે ઇક ઠૌર।
સમલ વિમલ ન વિચારિયે, યહૈ સિદ્ધિ નહિ ઓર॥૨૦॥

શબ્દાર્થ :- રમિ રહિયે=વિશ્રામ લેવો. ઇક ઠૌર=એક સ્થાન.

અર્થ :-આત્માને એકરૂપ શ્રદ્ધવો અથવા એકરૂપ જ જાણવો જોઈએ તથા એકમાં જ વિશ્રામ લેવો જોઈએ, નિર્મળ-સમળનો વિકલ્પ ન કરવો જોઈએ. એમાં જ સર્વસિદ્ધિ છે, બીજો ઉપાય નથી.

ભાવાર્થ :-આત્માને નિર્મળ-સમળના વિકલ્પ રહિત એકરૂપ શ્રદ્ધવો તે સમ્યગ્દર્શન છે, એકરૂપ જાણવો તે સમ્યક્જ્ઞાન છે અને એકરૂપમાં જ સ્થિર રહેવું તે સમ્યક્ચારિત્ર છે, એ જ મોક્ષનો ઉપાય છે. ૨૦.

૧. દોહરા — જેતે ભેદ વિકલ્પ હેં, તે તે સબ વિવહાર,
નિરાબાધ નિરકલ્પ સો, નિશ્ચય નય નિરધાર.

परमार्थेन तु व्यक्तज्ञातृत्वज्योतिषैककः ।
सर्वभावान्तरध्वंसिस्वभावत्वादमेचकः ॥१८॥
आत्मनश्चिन्तयैवालं मेचकामेचकत्वयोः ।
दर्शनज्ञानचारित्रैः साध्यसिद्धिर्न चान्यथा ॥१९॥

शुभ अनुभवनी प्रशंसा (सवैया अेकत्रीसा)

जाकै पद सोहत सुलच्छन अनंत ग्यान
विमल विकासवंत ज्योति लहलही है।
यद्यपि त्रिविधरूप विवहारमें तथापि
एकता न तजै यौ नियत अंग कही है॥
सो है जीव कैसीहूं जुगतिकै सदीव ताके,
ध्यान करिबेकौं मेरी मनसा उनही है।
जाते अविचल रिद्धि होत और भांति सिद्धि,
नाहीं नाहीं नाहीं यामैं धोखो नाहीं सही है॥२१॥

शब्दार्थ :- जुगति=युक्ति, मनसा=अभिधाषा. उनही छै=तेयार थई छे. अविचल रिद्धि=भोक्ष. धोषो=संदेह.

अर्थ :-आत्मा अनंत ज्ञानरूप लक्षणथी लक्षित छे, तेना ज्ञाननी निर्मण प्रकाशवाणी ज्योति जगी रडी छे. जो के ते व्यवहारनयथी त्रणरूपे^१ छे तोपण निश्चयनयथी अेक ज रूप छे, तेनुं कोई पण युक्तिथी सदा ध्यान करवाने मारुं यित्त उत्साही बन्युं छे, अेनाथी ज भोक्ष प्राप्त थाय छे अने कोई भीजो उपाय कार्य सिद्ध थवानो नथी! नथी!! नथी?!!! अेमां शंका कोई शंका नथी, बिलकुल सत्य छे. २१.

ज्ञातानी अवस्था (सवैया अेकत्रीसा)

कै अपनों पद आप संभारत,
कै गुरुके मुखकी सुनि बानी।

१. दर्शन, ज्ञान, यारित्र. २. अही वारंवार 'नथी' अेम कहीने कथननुं समर्थन क्युं छे.

कथमपि समुपात्तत्रित्वमप्येकताया
अपतितमिदमात्मज्योतिरुच्छदच्छम् ।
सततमनुभवामोऽनन्तचैतन्यचिह्नं
न खलु न खलु यस्मादन्यथा साध्यसिद्धिः ॥२०॥

ભેદવિજ્ઞાન જગ્યો જિન્હિકૈ,
પ્રગટી સુવિવેક-કલા-રસધાની ॥
ભાવ અનંત ભણ પ્રતિબિંબિત,
જીવન મોખ દસા ઠહરાની ।
તે નર દર્પન જ્યૌં અવિકાર,
રહૈં થિરરૂપ સદા સુખદાની ॥૨૨॥

શબ્દાર્થ :- રસધાની=શક્તિ. જીવને મોખ દશા=જાણે અહીં જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા.

અર્થ :-પોતાની જાતે પોતાનું સ્વરૂપ સાંભળવાથી^૧ અથવા શ્રીગુરુના મુખારવિંદ દ્વારા ઉપદેશ સાંભળવાથી^૨ જેમને ભેદજ્ઞાન જાગ્રત થયું છે અર્થાત્ સ્વપર વિવેકની જ્ઞાનશક્તિ પ્રગટ થઈ છે, તે મહાત્માઓને જીવનમુક્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તેમના નિર્મળ દર્પણ જેવા સ્વચ્છ આત્મામાં અનંત ભાવ ઝળકે છે પરંતુ તેનાથી કાંઈ વિકાર થતો નથી. તેઓ સદા આનંદમાં મસ્ત રહે છે. ૨૨.

ભેદજ્ઞાનનો મહિમા (સવૈયા એકત્રીસા)

યાહી વર્તમાનસમૈ ભવ્યનિકૌ મિટૌ મૌહ,
લગ્યૌ હૈ અનાદિકૌ પગ્યૌ હૈ કર્મમલસૌં ।
ઉદૈ કરૈ ભેદજ્ઞાન મહા રુચિકૌ નિધાન,
ઉરકૌ ઉજારૌ ભારૌ ન્યારૌ ઢુંદ-દલસૌં ॥

૧. આ નૈસર્ગિક સમ્યગ્દર્શન છે. ૨. આ અધિગમજ સમ્યગ્દર્શન છે.

કથમપિ હિ લભન્તે ભેદવિજ્ઞાનમૂલામચલિતમનુભૂતિં યે સ્વતો વાન્યતો વા ।
પ્રતિફલનનિમગ્નાનન્તભાવસ્વભાવૈર્મુકુરવદવિકારાઃ સન્તતં સ્યુસ્ત એવ ॥૨૧॥

ત્યજતુ જગદિદાર્નીં મોહમાજન્મલીઢં

રસયતુ રસિકાનાં રોચનં જ્ઞાનમુઘત્ ।

ઇહ કથમપિ નાત્માનાત્મના સાકમેકઃ

કિલ કલયતિ કાલે ક્વાપિ તાદાત્મ્યવૃત્તિમ્ ॥૨૨॥

जातैं थिर रहै अनुभौ विलास गहै फिरि,
कबहू अपनपौ न कहै पुदगलसौं।
यहै करतूति यौं जुदाई करैं जगतसौं,
पावक ज्यौं भिन्न करै कंचन उपलसौं ॥२३॥

शब्दार्थ :- निधान=भजनो. दुंदु(दुंदु)=संशय. उपल=पत्थर. मडारुथि=दंड श्रद्धान
जगत=जन्म-मरणरूप संसार.

अर्थ :-आ समये ज भव्य जिवोनो अनादिकाणथी लागेलो अने कर्मभणथी
मणेलो मोड नष्ट थई जाव. अे नष्ट थई जवाथी हृदयमां मडाप्रकाश करनार, संशय-
समूडने मटाडनार, दंड श्रद्धाननी रुथि-स्वरूप भेद-विज्ञान प्रगट थाय छे. अेनाथी
स्वरूपमां विश्राम अने अनुभवनो आनंद मणे छे तथा शरीरादि पुद्गल पदार्थोमां
कटी अडंभुद्धि रडेती नथी. आ क्रिया तेमने संसारथी अेवी रीते भिन्न करी नाभे छे
जेम अग्नि सुवर्णने किट्टिका (पत्थर)थी भिन्न करी दे छे. २३.

परमार्थनी शिक्षा (सवैया अेकत्रीसा)

बानारसी कहै भैया भव्य सुनौ मेरी सीख,
कैहुं भांति कैसेंहूके ऐसौ काजु कीजिए।
एकहू मुहूरत मिथ्यातकौ विधुंस होइ,
ग्यानकौं जगाइ अंस हंस खोजि लीजिए।
वाहीकौ विचार वाकौ ध्यान यहै कौतुहल,
यौं ही भरि जनम पर रस पीजिए।

अथि कथमपि मृत्वा तत्त्वकौतूहली सन्
अनुभव भव मूर्तेः पार्श्ववर्ती मुहूर्तम् ।
पृथगथ विलसन्तं स्वं समालोक्य येन
त्यजसि ज्ञगिति मूर्त्या साकमेकत्वमोहम् ॥२३॥

तजि भव-वासकौ विलास सविकाररूप,
अंतकरि मौहकौ अनंतकाल जीजिए ॥२४॥

शब्दार्थ :- कैहूं भांति=कोईपक्ष उपायथी. कैसैं डूकैं=पोते कोई प्रकारनो बनीने. डंस=आत्मा. कौतूडल=कीडा. भववासको विलास=जन्म-मरणममां भटकवुं. अनंतकाण जजिअे=अमर थई जव- अर्थात् सिद्धपद प्राप्त करो.

अर्थ :-पं. बनारसीदासजि कहे छे—हे भाई भव्य! मारो उपदेश सांभणो के कोई पक्ष उपायथी अने कोई पक्ष प्रकारनो बनीने अेवुं काम कर जेथी मात्र अंतर्भुद्धूर्तने^१ माटे मिथ्यात्वनो उदय न रहे, ज्ञाननो अंश जग्रत थाय, आत्मस्वरूपनी ओणभाष थाय, जिंदगीभर तेनो ज विचार, तेनुं ज ध्यान, तेनी ज लीलांमां परमरसनुं पान करो अने राग-द्वेषमय संसारनुं परिभ्रमण छोडीने तथा मोहनो नाश करीने सिद्धपद प्राप्त करो. २४.

तीर्थकर भगवानना शरीरनी स्तुति (सवैया अेकत्रीसा)

जाके देह-द्युतिसौं दसौं दिसा पवित्र भई,
जाके तेज आगैं सब तेजवंत रुके हैं।
जाकौ रूप निरखि थकित महा रूपवंत,
जाकी वपु-वाससौं सुवास और लुके हैं ॥
जाकी दिव्यधुनि सुनि श्रवणकौं सुख होत,
जाके तन लच्छन अनेक आइ टुके हैं।

१. बे घडी अर्थात् ४८ मिनटमां अेक समय ओछो

कान्त्यैव स्नपयन्ति ये दशदिशो धाम्ना निरुन्धन्ति ये
धामोद्दाममहस्विनां जनमनो मुष्णन्ति रूपेण ये ।
दिव्येन ध्वनिना सुखं श्रवणयोः साक्षात्करन्तोऽमृतं
वन्द्यास्तेऽष्टसहस्रलक्षणधरास्तीर्थेश्वराः सूरयः ॥२४॥

તેઈ જિનરાજ જાકે કહે વિવહાર ગુન,
નિહચૈ નિરખિ સુદ્ધ ચેતનસૌં ચુકે હૈં ॥૨૫॥

શબ્દાર્થ :- વપુ-વાસસૌં=શરીરની ગંધથી. લુકે=છુપાઈ ગયા. ઢુકે=પ્રવેશ કર્યો. ચુકે=જુદા.

અર્થ :-જેમના શરીરની આત્મા (તેજ)થી દશે દિશાઓ પવિત્ર થાય છે, જેના તેજ આગળ બધા તેજવાળાઓ^૧ લજ્જિત થાય છે, જેમનું રૂપ જોઈને મહારૂપવાન^૨ હાર માને છે. જેમના શરીરની સુગંધ^૩ પાસે બધી સુગંધ છુપાઈ જાય છે, જેમની દિવ્યવાણી સાંભળવાથી કાનોને સુખ થાય છે, જેમના શરીરમાં અનેક શુભ લક્ષણો^૪ આવી વસ્યાં છે; એવા તીર્થંકર ભગવાન છે. તેમના આ ગુણો વ્યવહારનયથી કહ્યા છે, નિશ્ચયનયથી જુઓ તો શુદ્ધ આત્માના ગુણોથી આ દેહાશ્રિત ગુણો ભિન્ન છે. ૨૫.

જામૈં બાલપનૌ તરુનાપૌ વૃદ્ધપનૌ નાહિં,
આયુ-પરજંત મહારૂપ મહાબલ હૈ ।
બિના હી જતન જાકે તનમૈં અનેક ગુન,
અતિસૈ-વિરાજમાન કાયા નિર્મલ હૈ ॥
જૈસૈં વિનુ પવન સમુદ્ર અવિચલરૂપ,
તૈસૈં જાકૌં મન અરુ આસન અચલ હૈ ।
એસૌ જિનરાજ જયવંત હોઝ જગતમૈં,
જાકી સુભગતિ મહા સુકૃતકૌ ફલ હૈ ॥૨૬॥

શબ્દાર્થ :- તરુનાપૌ=યુવાની. કાયા=શરીર. અવિચળ=સ્થિર. સુભગતિ=શુભભક્તિ.

૧. સૂર્ય, ચંદ્રમા વગેરે.
૨. ઈન્દ્ર, કામદેવ વગેરે
૩. મંદાર, સુપારિજાત વગેરે ફૂલોની.
૪. કમળ, ચક્ર, ધ્વજા, કલ્પવૃક્ષ, સિંહાસન, સમુદ્ર આદિ ૧૦૦૮ લક્ષણ.

પ્રાકારકવલિતામ્બરમુપવનરાજીનિગીર્ણભૂમિતલમ્ ।
પિવતીવ હિ નગરમિદં પરિખાવલયેન પાતાલમ્ ॥૨૫॥

અર્થ :-જેમને બાળ, તરુણ અને વૃદ્ધપણું^૧ નથી, જેમને જીવનભર અત્યંત સુંદર રૂપ અને અતુલ બળ રહે છે, જેમના શરીરમાં સ્વતઃ સ્વભાવથી જ અનેક ગુણો અને અતિશયો^૨ બિરાજે છે તથા શરીર અત્યંત ઉજ્જવળ^૩ છે, જેમનું મન અને આસન પવનની લહેરોથી રહિત સમુદ્ર સમાન સ્થિર છે, તે તીર્થંકર ભગવાન સંસારમાં જયવંત હો, જેમની શુભભક્તિ ઘણા મોટા પુણ્યના ઉદયે પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૬.

જિનરાજનું યથાર્થ સ્વરૂપ (દોહરા)

જિનપદ નાંહિ શરીરકૌ, જિનપદ ચેતનમાંહિ ।

જિનવર્નન કછુ ઓર હૈ, યહ જિનવર્નન નાંહિ ॥૨૭॥

શબ્દાર્થ :- ઓર=બીજું. જિન=જિતે તે જિન અર્થાત્ જેમણે કામ-ક્રોધાદિ શત્રુઓને જીત્યા છે.

અર્થ :-આ(ઉપર કહેલું) જિન-વર્ણન નથી, જિન-વર્ણન એનાથી ભિન્ન છે; કારણ કે જિનપદ શરીરમાં નથી, ચેતનાર ચેતનમાં છે. ૨૭

પુદ્ગલ અને ચૈતન્યના ભિન્ન સ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટાંત (સવૈયા એકત્રીસા)

ऊँचे ऊँचे गढ़के कंगूरे यों विराजत हैं,

मानों नभलोक गीलिवेकों दांत दीयौ है ।

सोहै चहूँ ओर उपवनकी सघनताई,

घेरा करि मानौ भूमिलोक घेरि लीयौ है ॥

गहिरी गंभीर खाई ताकी उपमा बनाई,

नीचौ करि आनन पताल जल पीयौ है ।

૧. બાળકની પેઠે અજ્ઞાનપણું, યુવાનની પેઠે મદાન્ધપણું અને વૃદ્ધની પેઠે દેહનું જીર્ણપણું હોતું નથી.

૨. ચોત્રીસ અતિશય ૩. પરસેવો, નાક, કાન આદિ મળરહિત છે.

नित्यमविकारसुस्थितसर्वागमपूर्वसहजलावण्यम् ।

अक्षोभमिव समुद्रं जिनेन्द्ररूपं परं जयति ॥२६॥

ऐसो है नगर यामैं नृपकौ न अंग कोऊ,
यौंही चिदानंदसौं सरीर भिन्न कीयो है ॥२८॥

शब्दार्थ :- गढ=किल्लो. नल्लोक=स्वर्ग. आनन=मोहं.

अर्थ :-જે નગરમાં મોટા મોટા ઊંચા કિલ્લા છે, જેના કાંગરા એવા શોભે છે જાણે કે સ્વર્ગને ગળી જવાને માટે દાંત જ ફેલાવ્યા છે, તે નગરની ચારે તરફ સઘન બગીચા એવા શોભી રહ્યા છે જાણે મધ્યલોકને જ ઘેરી લીધો છે અને તે નગરની એવી મોટી ઊંડી ખાઈઓ છે કે જાણે તેમણે નીચું મુખ કરીને પાતાળલોકનું જળ પી લીધું છે, પરંતુ તે નગરથી રાજા ભિન્ન જ છે તેવી જ રીતે શરીરથી આત્મા ભિન્ન છે.

ભાવાર્થ :-આત્માને શરીરથી સર્વથા ભિન્ન ગણવો જોઈએ. શરીરના કથનને આત્માનું કથન ન સમજવું. ૨૮.

तीर्थकरना निश्चय स्वर्पणी स्तुति (सवेया अेकत्रीसा)

जामैं लोकालोकके सुभाव प्रतिभासे सब,
जगी ग्यान सकति विमल जैसी आरसी।
दर्शन उद्योत लीयौ अंतराय अंत कीयौ,
गयौ महा मोह भयौ परम महारसी ॥
संन्यासी सहज जोगी जोगसौं उदासी जामैं,
प्रकृति पचासी लगी रही जरि छारसी।
सोहै घट मंदिरमैं चेतन प्रगटरूप,
ऐसौ जिनराज ताहि बंदत बनारसी ॥२९॥

शब्दार्थ :- प्रतिभासे=प्रतिबिंबित थाय છે. दर्शन=અહીં કેવળદર્શનનું પ્રયોજન છે. છારસી=રાખ સમાન.

અર્થ :-જેમને એવું જ્ઞાન જાગ્રત થયું છે કે જેમાં દર્પણની પેઠે લોકાલોકના ભાવ પ્રતિબિંબિત થાય છે, જેમને કેવળદર્શન પ્રગટ થયું છે, જેમને અંતરાયકર્મ નાશ પામ્યું છે, જેમને મહામોહકર્મનો નાશ થવાથી પરમ સાધુ અથવા મહાસંન્યાસી

અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ છે, જેમણે સ્વાભાવિક યોગો ધારણ કર્યા છે તોપણ જે યોગોથી વિરક્ત છે, જેમને માત્ર પંચાસી+ પ્રકૃતિઓ બળી ગયેલી સીંદરીની રાખની પેઠે લાગેલી છે, એવા તીર્થંકરદેવ દેહરૂપ દેવાલયમાં સ્પષ્ટ ચૈતન્યમૂર્તિ શોભાયમાન થાય છે, તેમને પં. બનારસીદાસજી નમસ્કાર કરે છે. ૨૯.

નિશ્ચય અને વ્યવહારની અપેક્ષાએ શરીર અને જિનવરનો ભેદ (કવિત)

તન ચેતન વિવહાર એકસે,
નિહચૈ ભિન્ન ભિન્ન હૈં દોઝ।
તનકી થુતિ વિવહાર જીવથુતિ,
નિયતદૃષ્ટિ મિથ્યા થુતિ સોઝ ॥

+ ૧-અશાતાવેદનીય, ૨-દેવગતિ, પાંચ શરીર-૩-ઔદારિક ૪-વૈક્રિક, ૫-આહારક ૬-તૈજસ ૭-કાર્મણ. પાંચ બંધન-૮-ઔદારિક, ૯-વૈક્રિક, ૧૦-આહારક ૧૧-તૈજસ ૧૨-કાર્મણ. પાંચ સંઘાત-૧૩-ઔદારિક, ૧૪-વૈક્રિક, ૧૫-આહારક, ૧૬-તૈજસ, ૧૭-કાર્મણ. છ સંસ્થાન-૧૮-સમયતુરસ્ર સંસ્થાન ૧૯-ન્યગ્રોધપરિમંડલ ૨૦-સ્વાતિક ૨૧-બાવન ૨૨-કુબ્જક ૨૩-હુંડક. ત્રણ અંગોપાંગ-૨૪-ઔદારિક ૨૫-વૈક્રિક ૨૬-આહારક. છ સંહનન-૨૭-વજ્રર્ષભનારાય ૨૮-વજ્રનારાય ૨૯-નારાય ૩૦-અર્ધનારાય ૩૧-કીલક ૩૨-સ્ફાટિક પાંચ વર્ણ-૩૩-કાળો ૩૪-લીલો ૩૫-પીળો ૩૬-સફેદ ૩૭-લાલ. બે ગંધ ૩૮-સુગંધ ૩૯-દુર્ગંધ. પાંચ રસ-૪૦-તીખો ૪૧-ખાટો ૪૨-કડવો ૪૩-મીઠો ૪૪-કષાયેલો ૪૫-કોમળ ૪૬-કઠોર ૪૭-ઠંડો ૪૮-ગરમ ૪૯-હલકો ૫૦-કષાયેલો ૫૧-સ્નિગ્ધ ૫૨-રુક્ષ ૫૩-દેવગતિ પ્રાયોગ્યાનુપૂર્વ ૫૪-અગુરુલઘુ ૫૫-ઉપઘાત ૫૬-પરઘાત ૫૭-ઉચ્છ્વાસ ૫૮-પ્રશસ્ત વિહાયોગતિ ૫૯-અપ્રશસ્ત વિહાયોગતિ ૬૦-અપર્યાપ્તક ૬૧-પ્રત્યેક શરીર ૬૨-સ્થિર ૬૩-અસ્થિર ૬૪-શુભ ૬૫-અશુભ ૬૬-દુર્ભગ ૬૭-સુસ્વર ૬૮-દુસ્વર ૬૯-અનાદેય ૭૦-અયશ:કીર્તિ ૭૧-નિર્માણ ૭૨-નીચગોત્ર ૭૩-શાતા વેદનીય ૭૪-મનુષ્યગતિ ૭૫-મનુષ્યાયુ ૭૬-પંચેન્દ્રિય જાતિ ૭૭-મનુષ્યગતિ પ્રાયોગ્યાનુપૂર્વ ૭૮-ત્રસ ૭૯-બાદર, ૮૦-પર્યાપ્તક ૮૧-સુભ ૮૨-આદેય ૮૩-યશ:કીર્તિ ૮૪-તીર્થંકર ૮૫-ઉચ્ચ ગોત્ર.

एकत्वं व्यवहारतो न तु पुनः कायात्मनोर्निश्चयात्-

नुः स्तोत्रं व्यवहारतोऽस्ति वपुषः स्तुत्या न तत्तत्त्वतः ।

स्तोत्रं निश्चयतश्चित्तो भवति चित्तस्तुत्यैव सैवं भवे-

न्नातस्तीर्थकरस्तवोत्तरबलादेकत्वमात्माङ्गयोः ॥२७॥

जिन सो जीव जीव सो जिनवर,
तन जिन एक न मानै कोई।
ता कारन तनकी संस्तुतिसौं,
जिनवरकी संस्तुति नहि होइ ॥३०॥

अर्थ :-व्यवहारनयमां शरीर अने आत्मानी अेकता छे, परंतु निश्चयनयमां
अन्ने जुदा-जुदा छे. व्यवहारनयमां शरीरनी स्तुतिने जवनी स्तुति गणवामां आवे छे
परंतु निश्चयनयनी दृष्टिथी ते स्तुति मिथ्या छे. निश्चयनयमां जे जिनराज छे ते ज
जव छे अने जे जव छे ते ज जिनराज छे. आ नय शरीर अने आत्माने अेक
नथी मानतो अे कारणे निश्चयनयथी शरीरनी स्तुति ते जिनराजनी स्तुति थई शकती
नथी. ३०.

वस्तुस्वरूपनी प्राप्तिमां गुप्तलक्ष्मीनुं दृष्टांत (सवैया अेकत्रीसा)

ज्यौं चिरकाल गड़ी वसुधामहि,
भूरि महानिधि अंतर गूड़ी।
कोउ उखारि धरै महा ऊपरि,
जे दृगवंत तिन्हें सब सूड़ी ॥
त्यौं यह आत्मकी अनुभूति;
पडी जड़भाउ अनादि अरूड़ी।
नै जुगतागम साधि कही गुरु,
लच्छन-वेदि विचच्छन बूड़ी ॥३१॥

शब्दार्थ :- भूरि=धरणी. गूड़ी=ध्रुवायेली. मडि=पृथ्वी. अरूड़ी=गुंथवायेली. विच्छन

इति परिचिततत्त्वैरात्मकायैकतायां
नयविभजनयुक्त्यात्यन्तमुच्छादितायाम् ।
अवतरति न बोधो बोधमेवाद्य कस्य
स्वरसरभसकृष्टः प्रस्फुटन्नेक एव ॥२८॥

(વિચક્ષણ)=ચતુર. લચ્છનવેદિ=લક્ષણોના જાણનાર, બૂઝી=સમજ્યા.

અર્થ :-જેવી રીતે ઘણા સમયથી પૃથ્વીની અંદર દટાયેલ ઘનને ખોદીને કોઈ બહાર મૂકી દે તો દૃષ્ટિવાળાઓને તે બધું દેખાવા લાગે છે, તેવી જ રીતે અનાદિકાળથી અજ્ઞાનભાવમાં દબાયેલ આત્મજ્ઞાનની સંપત્તિને શ્રીગુરુએ નય, યુક્તિ અને આગમથી સિદ્ધ કરીને સમજાવી છે, તેને વિદ્વાનો લક્ષણ વડે ઓળખીને ગ્રહણ કરે છે.

વિશેષ :-આ છંદમાં 'દગવંત' પદ આપ્યું છે, તે જેવી રીતે બહાર કાઢેલું ઘન પણ આંખોવાળાને જ દેખાય છે—આંધળાઓને નથી દેખાતું તેવી જ રીતે શ્રીગુરુ દ્વારા બતાવવામાં આવેલું તત્ત્વજ્ઞાન અંતર્દૃષ્ટિ ભવ્યોને પ્રાપ્ત થાય છે, દીર્ઘ સંસારી અને અભવ્યોની બુદ્ધિમાં નથી આવતું. ૩૧

ભેદવિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ધોબીના વસ્ત્રનું દષ્ટાંત (સવૈયા એકગ્રીસા)

જैसे કોઝુ જન ગયો ધોબીકે સદન તિન,
પહિર્યો પરાયો વસ્ત્ર મેરો માનિ રહ્યો હૈ ।
ધની દેખિ કહ્યો ભૈયા યહ તો હમારો વસ્ત્ર,
ચીન્હેં પહિચાનત હી ત્યાગભાવ લહ્યો હૈ ॥
તૈસેં હી અનાદિ પુદ્ગલસોં સંજોગી જીવ,
સંગકે મમત્વસોં વિભાવ તામેં બહ્યો હૈ ।
ભેદજ્ઞાન ભયો જબ આપો પર જાન્યો તબ
ન્યારો પરભાવસોં સ્વભાવ નિજ ગહ્યો હૈ ॥૩૨॥

શબ્દાર્થ :- સદન=ઘર. વિભાવ=પરવસ્તુના સંયોગથી જે વિકાર થાય તે.

અર્થ :-જેમ કોઈ મનુષ્ય ધોબીના ઘેર જાય અને બીજાનું કપડું પહેરીને પોતાનું માનવા લાગે, પરંતુ તે વસ્ત્રનો માલિક જોઈને કહે કે આ તો મારું કપડું છે, તો તે મનુષ્ય પોતાના વસ્ત્રનું ચિહ્ન જોઈને ત્યાગબુદ્ધિ કરે છે, તેવી જ રીતે આ કર્મસંયોગી

અવતરતિ ન યાવદ્વૃત્તિમત્યન્તવેગા દનવમપરભાવત્યાગદૃષ્ટાન્તદૃષ્ટિઃ ।

જ્ઞાતિતિ સકલભાવૈરન્યદીયૈર્વિમુક્તા સ્વયમિયમનુભૂતિસ્તાવદાવિર્વભૂવ ॥૨૧॥

જીવ પરિગ્રહના મમત્વથી વિભાવમાં રહે છે અર્થાત્ શરીર આદિને પોતાનું માને છે પરંતુ ભેદવિજ્ઞાન થતાં જ્યારે સ્વ-પરનો વિવેક થઈ જાય છે તો રાગાદિ ભાવોથી ભિન્ન પોતાના નિજ-સ્વભાવનું ગ્રહણ કરે છે. ૩૨.

નિજાત્માનું સત્ય સ્વરૂપ (અડિલ્લ છંદ)

કહૈ વિચ્છન પુરુષ સદા મૈં એક હૌં ।
અપને રસસૌં ભર્યૌ આપની ટેક હૌં ॥
મોહકર્મ મમ નાંહિ નાંહિ ભ્રમકૂપ હૈ ।
સુદ્ધ ચેતના સિંધુ હમારૌ રૂપ હૈ ॥૩૩॥

શબ્દાર્થ :- ટેક=આધાર. મમ=મારું. સિંધુ=સમુદ્ર.

અર્થ :-જ્ઞાની પુરુષ એવો વિચાર કરે છે કે હું સદૈવ એકલો છું. પોતાના જ્ઞાન-દર્શન રસથી ભરપૂર પોતાના જ આધારે છું, ભ્રમજાળનો કૂપ મોહકર્મ મારું સ્વરૂપ નથી! નથી!! મારું સ્વરૂપ તો શુદ્ધ ચૈતન્યસિંધુ છે. ૩૩.

તત્ત્વજ્ઞાનથી થતા બ્રુવની અવસ્થાનું વર્ણન (સવૈયા એકત્રીસા)

તત્ત્વકી પ્રતીતિસૌં લખ્યૌ હૈ નિજપરગુન,
દૃઘ જ્ઞાનચરન ત્રિવિધ પરિનયૌ હૈ ।
વિસદ વિવેક આયૌ આછૌ વિસરામ પાયૌ,
આપુહીમૈં આપનો સહારૌ સોધિ લયૌ હૈ ॥
કહત બનારસી ગહત પુરુષારથકૌં,
સહજ સુભાવસૌં વિભાવ મિટિ ગયૌ હૈ ।

૧. અહીં બે વાર 'નથી' કહીને વિષયનું સમર્થન કર્યું છે.

સર્વતઃ સ્વરસનિર્ભરભાવં ચેતયે સ્વયમહં સ્વમિહૈકમ્ ।

નાસ્તિ નાસ્તિ મમ કશ્ચન મોહઃશુદ્ધચિદ્ધનમહોનિધિરસ્મિ ॥૩૦॥

इति सति सह सर्वैरन्यभावैर्विवेके स्वयमयमुपयोगो विभ्रदात्मानमेकम् ।

प्रकटितपरमार्थैर्दर्शनज्ञानवृत्तैः कृतपरिणतिरात्माराम एव प्रवृत्तः ॥३१॥

पन्नाके पकाये जैसे कंचन विमल होत,
तैसें सुद्ध चेतन प्रकाशरूप भयो है ॥३४॥

शब्दार्थ :- प्रतीति=श्रद्धान. विशद=निर्मण. विसराम(विश्राम)=येन. सोधि=गोतीने.
पन्नाके पकाये जैसे कंचन विमल होत=अशुद्ध सोनाना नाना नाना टुकडा करीने कागण जेवा पातणा
बनावे छे तेने पन्ना कहे छे. ते पन्नाओने भीहुं, तेव, वगेरे रसायणथी अग्निमां पकवे छे तेथी सोनुं
अत्यंत शुद्ध थई जाय छे. आ रीते शुद्ध करेहुं सोनुं नेशनल, पाटलो वगेरे करतां घणी उंची जातनुं
डोय छे.

अर्थ :-तत्त्वश्रद्धान थतां स्व-पर गुणानी ओणभाण थई जेथी पोताना निज
गुण सम्यग्दर्शन, ज्ञान, चारित्रमां परिणामन कर्युं छे, निर्मण भेद-विज्ञान थवाथी
उत्तम विश्राम भण्यो अने पोताना स्वरूपमां ज पोतानो सहायक गोती लीधो. पं.
बनारसीदासजि कहे छे के आ प्रयत्नथी पोतानी भेणे ज विभाव परिणामन नष्ट थई
गयुं अने शुद्ध आत्मा अेवो प्रकाशित थयो जेभ रसायणमां सोनाना पत्ता पकाववाथी
ते उज्जवण थई जाय छे. ३४.

वस्तुस्वभावनी प्राप्तिमां नटीनुं दष्टांत (सवेया अेकत्रीसा)

जैसें कोऊ पातुर बनाय वस्त्र आभरन,
आवति अखारे निसि आडौ पट करिकें।
दुहूँ ओर दीवटि संवारि पट दूरि कीजै,
सकल सभा के लोग देखैं दृष्टि धरिकें ॥
तैसें ग्यान सागर मिथ्याति ग्रंथि भेद करि,
उमग्यौ प्रगट रह्यौ तिहूँ लोक भरिकें।
ऐसौ उपदेस सुनि चाहिए जगत जीव,
सुद्धता संभारै जग जालसौं निसरिकें ॥३५॥

मज्जन्तु निर्भरममी सममेव लोका

आलोकमुच्छलति शान्तरसे समस्ताः ।

आप्लाव्य विभ्रमतिरस्करिणीं भरेण

प्रोन्मग्न एष भगवानवबोधसिन्धुः ॥३२॥

શબ્દાર્થ :- પાતુર(પાત્રા)=નટી, નાયનારી. અખારે=નાટ્યશાળામાં. નિશિ=રાત્રિ. પટ=વસ્ત્ર. ગ્રંથિ=ગાંઠ. નિસરિકે=નીકળીને.

અર્થ :-જેમ નટી રાત્રે વસ્ત્રાભૂષણોથી સજ્જ થઈને નાટ્યશાળામાં પડદાની પાછળ આવીને ઊભી રહે છે તો કોઈને દેખાતી નથી, પરંતુ જ્યારે બત્રે તરફના દીવા ઠીક કરીને પડદો ખસેડી લેવામાં આવે છે તો સભાના બધા માણસોને સ્પષ્ટપણે દેખાય છે, તેવી જ રીતે જ્ઞાનનો સમુદ્ર આત્મા જે મિથ્યાત્વના પડદામાં ઢંકાઈ રહ્યો હતો તે પ્રગટ થયો જે ત્રણલોકનો જ્ઞાયક થશે. શ્રીગુરુ કહે છે કે હે જગતના જીવો! આવો ઉપદેશ સાંભળીને તમારે જગતની જાળમાંથી નીકળીને પોતાની શુદ્ધતાની સંભાળ કરવી. ૩૫.

એ પ્રમાણે રંગભૂમિકા પૂર્ણ થઈ.

પ્રથમ અધિકારનો સાર

આત્મપદાર્થ શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિર્વિકલ્પ, દેહાતીત, ચિચ્યમત્કાર, વિજ્ઞાનઘન, આનંદકંઠ, પરમદેવ સિદ્ધસમાન છે. જેવો તે અનાદિ છે તેવો અનંત પણ છે અર્થાત્ ન તે ઉત્પન્ન થયો છે અને ન કદી નષ્ટ પણ થશે. જો કે તે પોતાના સ્વરૂપથી સ્વચ્છ છે પરંતુ સંસારી દશામાં જ્યારથી તે છે ત્યારથી અર્થાત્ અનાદિકાળથી શરીરથી સંબદ્ધ છે અને કર્મકાલિમાથી મલિન છે. જેમ સોનું ખાણની અંદર કાદવ સહિત રહે છે પણ ભટ્ટીમાં તપાવાથી શુદ્ધ સોનું થઈ જાય છે અને કાલિમા જુદી થઈ જાય છે તેવી જ રીતે સમ્યક્તપ-મુખ્યપણે શુક્લધ્યાનની અગ્નિ દ્વારા જીવાત્મા શુદ્ધ થઈ જાય છે અને કર્મકાલિમા જુદી થઈ જાય છે. જેવી રીતે ઝવેરી કાદવવાળા સોનાને ઓળખીને સોનાની કિંમત દે-લે છે તેવી રીતે જ્ઞાનીઓ અનિત્ય અને મળથી ભરેલા શરીરમાં પૂર્ણ જ્ઞાન અને પૂર્ણ આનંદમય પરમાત્માનો અનુભવ કરે છે.

જ્યારે કપડા ઉપર મેલ જામી જાય છે ત્યારે મલિન કહેવાય છે, લોકો તેનાથી ગ્લાનિ કરે છે અને નિરૂપયોગી બતાવે છે, પરંતુ વિવેક દૃષ્ટિથી વિચારવામાં આવે તો કપડું પોતાના સ્વરૂપથી સ્વચ્છ છે, સાબુ-પાણીનું નિમિત્ત જોઈએ. બસ! મેલસહિત વસ્ત્રની જેમ કર્મસહિત આત્માને મલિન કહેવો એ વ્યવહારનયનો વિષય છે અને મેલથી જુદા સ્વચ્છ વસ્ત્રની જેમ આત્માને કર્મકાલિમાથી જુદો જ ગણવો તે

નિશ્ચયનયનો વિષય છે. અભિપ્રાય એ છે કે જીવને ખરેખર કર્મકાલિમા લાગતી નથી. કપડાના મેલની જેમ તે શરીર આદિથી બંધાયો છે, ભેદવિજ્ઞાનરૂપ સાબુ અને સમતારસરૂપ જળ દ્વારા તે સ્વચ્છ થઈ શકે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જીવને દેહથી ભિન્ન શુદ્ધ-બુદ્ધ જાણનાર નિશ્ચયનય છે અને શરીરથી તન્મય રાગ-દ્વેષ-મોહથી મલિન, કર્મને આધીન કહેવાવાળો વ્યવહારનય છે ત્યાં પ્રથમ અવસ્થામાં આ નયજ્ઞાન દ્વારા જીવની શુદ્ધ અને અશુદ્ધ પરિણતિને સમજીને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં લીન થવું એનું જ નામ અનુભવ છે. અનુભવ પ્રાપ્ત થયા પછી નયોનો વિકલ્પ પણ રહેતો નથી તેથી કહેવું પડશે કે નય પ્રથમ અવસ્થામાં સાધક છે અને આત્માનું સ્વરૂપ સમજ્યા પછી નયોનું કામ નથી.

ગુણોના સમૂહને દ્રવ્ય કહે છે. જીવના ગુણ ચૈતન્ય, જ્ઞાન, દર્શન આદિ છે. દ્રવ્યની હાલતને પર્યાય કહે છે. જીવની પર્યાયો નર, નારક, દેવ, પશુ આદિ છે. ગુણ અને પર્યાયો વિના દ્રવ્ય હોતું નથી અને દ્રવ્ય વિના ગુણ પર્યાય હોતા નથી. તેથી દ્રવ્ય અને ગુણ-પર્યાયોમાં અવ્યતિરિક્ત ભાવ છે. જ્યારે પર્યાયને ગૌણ અને દ્રવ્યને મુખ્ય કરીને કથન કરવામાં આવે છે ત્યારે તે નય દ્રવ્યાર્થિક કહેવાય છે અને જ્યારે પર્યાયને મુખ્ય તથા દ્રવ્યને ગૌણ કરીને કથન કરવામાં આવે છે ત્યારે તે નય પર્યાયાર્થિક કહેવાય છે. દ્રવ્ય સામાન્ય હોય છે અને પર્યાય વિશેષ હોય છે, તેથી દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયના વિષયમાં સામાન્ય-વિશેષનું અંતર રહે છે. જીવનું સ્વરૂપ નિશ્ચયનયથી આવું છે, વ્યવહારનયથી આવું છે, દ્રવ્યાર્થિકનયથી આવું છે, પર્યાયાર્થિકનયથી આવું છે, અથવા નયોના ભેદો શુદ્ધ નિશ્ચયનય, અશુદ્ધ નિશ્ચયનય, સદ્ભૂત વ્યવહારનય, અસદ્ભૂત વ્યવહારનય, ઉપચરિત વ્યવહારનય ઈત્યાદિ વિકલ્પ ચિત્તમાં અનેક તરંગો ઉત્પન્ન કરે છે, એનાથી ચિત્તને વિશ્રામ નથી મળી શકતો, તેથી કહેવું જોઈએ કે નયના કલ્લોલ અનુભવમાં બાધક છે પરંતુ પદાર્થનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવા અને સ્વભાવ-વિભાવને ઓળખવામાં સહાયક અવશ્ય છે. તેથી નય, નિક્ષેપ અને પ્રમાણથી અથવા જેમ બને તેમ આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ કરીને સદૈવ તેના વિચાર તથા ચિંતવનમાં લાગ્યા રહેવું જોઈએ.

